

УДК 316.47:376.1-054.62

ІНОЗЕМНІ СТУДЕНТИ В УКРАЇНІ: ЧИННИКИ АДАПТАЦІЇ

Бардіна-Віж'є Олена Юріївна – аспірантка Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

У статті аналізуються чинники соціокультурної адаптації іноземних студентів до умов іншого суспільства. Особлива увага приділяється таким факторам, як об'єктивна потреба в адаптації, мотиваційна складова (адаптаційна установка), обрана стратегія адаптації, що актуалізується в певних адаптаційних діях та практиках. Підкреслюється, що соціокультурна адаптація іноземного студента відбувається за певними етапами, проте кінцевого результату цього процесу, тобто стану повної адаптованості, не може бути. За умови правильно обраної стратегії адаптація набуває характеру комунікативної дії, тобто стає ефективною міжкультурною взаємодією між представниками українського суспільства та іноземними студентами. Зазначається, що, окрім визначення стратегічного напрямку адаптаційних зусиль іноземних студентів (позитивний, відкритий, «проникнення», «прогинання», або негативний, закритий, «відступ», «боротьба»), дослідник має аналізувати кількість та якість контактів, їхня наближеність до комунікативної дії як показника та чинника соціокультурної адаптації. На основі теоретичного доробку західних та вітчизняних соціологів, а також даних емпіричних досліджень, здійснених за участі автора науковцями Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та Східноукраїнського фонду соціальних досліджень, у статті здійснюється аналіз чинників та етапів соціокультурної адаптації іноземних студентів в Україні.

Ключові слова: іноземний студент, соціокультурна адаптація, комунікативна дія, адаптаційні практики.

В статье анализируются факторы социокультурной адаптации иностранных студентов к условиям другого общества. Особое внимание уделяется таким факторам, как объективная потребность в адаптации, мотивационная составляющая (адаптационная установка), выбранная стратегия адаптации, которая актуализируется в определенных адаптационных действиях и практиках. Подчеркивается, что социокультурная адаптация иностранного студента происходит по определенным этапам, однако конечного результата этого процесса, то есть состояния полной адаптированности, не может быть. При условии правильно выбранной стратегии адаптация приобретает характер коммуникативного действия, то есть становится эффективным межкультурным взаимодействием между представителями украинского общества и иностранными студентами. Подчеркивается, что, кроме определения стратегического направления адаптационных усилий иностранных студентов (позитивное, открытое, «проникновение», «прогинание» или негативное, закрытое, «отступление», «борьба»), исследователь должен анализировать количество и качество контактов, их соответствие характеристикам коммуникативного действия как показателя и фактора социокультурной адаптации. На основе теоретических разработок западных и отечественных социологов, а также данных эмпирических исследований, проведенных при участии автора учеными Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина и Восточноукраинского фонда социальных исследований, в статье осуществляется анализ факторов и этапов социокультурной адаптации иностранных студентов в Украине.

Ключевые слова: иностранный студент, социокультурная адаптация, коммуникативное действие, адаптационные практики.

The article considers the factors of socio-cultural adaptation of foreign students to the conditions of a society. Special attention is paid to such factors as an objective the need for adaptation, the motivational component (adaptive setting), the selected adaptation strategy that is actualized in certain adaptation actions and practices. It is emphasized that the socio-cultural adaptation of foreign students occurs at certain stages, but the final result of this process, i.e. a complete state of adaptation may not be. Provided the right strategy adaptation takes on the character of communicative action, that is, becomes effective intercultural interaction between representatives of the Ukrainian society and foreign students. In addition to determining the strategic direction of the adaptation efforts of foreign students (positive, open, "penetration", "deflection" or Vice versa, negative, closed, "retreat", "fight"), it is necessary to consider the quantity and quality of the contacts with respect to their compliance with the characteristics of a communicative action - indicator and factor of social and cultural adaptation.

Keywords: foreign student, sociocultural adaptation, "communicative action", adaptation practices.

Необхідність зміцнення культурно-освітніх й геополітичних позицій України, її ролі в європейському освітньому просторі, створення позитивного іміджу країни, в якій можна отримати якісну вищу освіту, активізує інтерес не тільки до вивчення системи вітчизняної освіти, аналізу її якості, відповідності міжнародним стандартам тощо, але й до проблеми імміграції іноземних студентів в Україну. Теоретична та практична актуальність зазначеної проблеми зумовлює необхідність наукового аналізу наслідків перебування іноземних студентів в Україні, зокрема актуалізації проблеми толерантності/інтелорантності в нашій країні завдяки активізації міжкультурних контактів як у студентському середовищі, так і у суспільстві в цілому, ризиків соціальної напруженості, перетворення академічної міграції іноземних громадян у нелегальну міграцію тощо.

Протягом останніх років в Україні фіксувалось зростання чисельності іноземних студентів. На вибір України як місця навчання впливають різні фактори, серед яких якісна освіта, легкість вступу до ВНЗ, розташування країни тощо. Проте чи буде зберігатись така тенденція й надалі, залежить від низки умов та факторів, які пов'язані не тільки з системою освіти, економічною та політичною стабільністю в країні, але й з соціальними чинниками: рівнем толерантності, створенням безпечних умов для проживання іноземців, можливості для їхньої самореалізації тощо.

У роботах, які присвячені проблемам адаптації іноземних студентів, найчастіше розглядаються проблеми пристосування до зовнішніх умов (перш за все, побутових), до системи вищої освіти іншої країни, соціолінгвістичні та психологічні проблеми, етапи адаптації, питання формування нової культурної ідентичності та ін.. Проте комплексних досліджень процесу соціокультурної адаптації іноземних студентів до приймаючої країни небагато. Адаптація розглядається переважно в контексті взаємовідносин індивіда та соціального середовища. У своєму дослідженні обраної проблеми ми звертаємось перш за все до робіт антропологічного, психологічного, інтеракціоністського, біхевіористського та необіхевіористського напрямків. Зокрема, ми засновуємось на роботах, у яких розглядаються чинники соціокультурної адаптації. Це праці В. Хармза, Б. Вальденфельса, Р. Стара, Р. Хенкі, А. Редкліф-Брауна, Дж. Беррі, К. Оберга, Н. Лебідевої, Л. Шпак, Р. Кельвіна, Р. Мертона, К. Додда, М. Вінкельмана, Ю. Хабермаса, П. Бурдье, А. Шюца, К. Лукаса, І. Бабікера, П. Бергера, Г. Зімеля, Т. Лукмана, Г. Тріандіса, К. Гірца, М. Тобі, А. Сухарева, А. Налчаджан, Л. Філіпса, А. Латреша, Е. Мурфі-Лежона, С. Байера, П. Педерсена та ін. Для нашого дослідження велике значення мають роботи таких українських дослідників, як Н. Паніна, Є. Головаха, І. Прибиткова, Н. Костенко, А. Ручка, А. Стегній, Ю. Сорока, Н. Черниш, С. Щудло, Т. Колбіна, І. Кононов, О. Філіпова, О. Мусієздов, В. Євтух та ін., які вдаються до аналізу таких впливових чинників та пов'язаних із соціокультурною адаптацією соціальних явищ, як стиль життя, толерантність, міграція, «сприйняття чужого», міжкультурні комунікації, ідентифікаційні практики в сучасному українському суспільстві тощо.

У своїх попередніх публікаціях ми звертались до аналізу теоретичних засад дослідження обраної проблеми (див., напр.: [1,2]). **Метою** даної статі є визначення головних чинників процесу соціокультурної адаптації іноземних студентів в українському суспільстві.

Реалізуючи цю мету, перш за все зазначимо, що в основу нашої інтерпретації базового поняття дослідження ми поклали визначення Л. Шпак [4]. Отже, соціокультурну адаптацію іноземних студентів до іншого суспільства ми розглядаємо як процес та результат активної взаємодії, взаємоприсосування та взаємоперетворення взаємодіючих сторін – іноземного студента та приймаючого суспільства, обрання адаптантом певної стратегії поведінки відповідно до умов оточуючої соціокультурної ситуації, засвоєної системи норм і життєвих цінностей й спрямованості до взаємоприйнятної «комунікативної дії». У процесі такої взаємодії відбуваються зміни суб'єкту адаптації – іноземного студента та зміни у приймаючому суспільстві у відповідь на дії інокультурних суб'єктів. Соціокультурна адаптація являє собою процес та водночас результат перетворення й інтерпретації об'єктивного соціального світу, себе в цьому світі та суб'єктивного образу цього світу в собі, а також формування на цій основі індивідуального адаптивного простору і персональної ідентичності [5, с. 45].

У процесі соціокультурної адаптації відбувається конструювання зовнішніх зв'язків суб'єкта за допомогою прийняття контрсуб'єкта – партнера у взаємодії [3, с.14]. Аналіз соціокультурної адаптації іноземних студентів неможливий без звернення до їхніх потреб, мотиваційних складових поведінкових актів, а також чинників, які впливають на цей процес.

Серед основних чинників соціокультурної адаптації іноземного студента ми розглядаємо такі, як об'єктивна потреба в адаптації до нових зовнішніх умов, мотиваційна складова, стратегія адаптації, яка, у свою чергу, актуалізується завдяки певним адаптаційним діям та практикам. Розглянемо ці чинники детальніше.

Потреба в адаптації зумовлюється зміною соціокультурного середовища, відмінностями культурних патернів (зокрема в мові, традиціях, нормах тощо). Першим поштовхом до адаптації є «культурний шок», який, за визначенням К. Оберга, є результатом напруги й занепокоєння, що виникає при контакті з іншою культурою, відчуття плутанини, що пов'язано з порушенням звичних культурних і суспільних правил [6, р.177]. Термін переживання культурного шоку іноземцями залежить від обставин, що його викликають, зокрема таких

чинників, як попередній досвід взаємодії з представниками інших культур, глибина відмінностей власної культури від культури приймаючої сторони тощо. П. Адлер підкреслює, що хоча культурний шок часто асоціюється з негативними наслідками, його результатами можуть стати засвоєння нових цінностей, установок і патернів поведінки [7]. Зазначимо, що впливовим зовнішнім чинником на першому етапі культурного шоку є ступінь толерантності приймаючого суспільства до іноземців, зокрема до іноземних студентів. М. Вінкельман вважає, що обізнаність про природу культурного шоку може сприяти конструктивному вирішенню проблем, пов'язаних із адаптацією, забезпечуючи ту чи іншу неконфліктну стратегію [8].

Останнім часом у дослідженнях різних авторів етапи соціокультурної адаптації розглядаються з точки зору так званої «U-кривої»: «гарно», «гірше», «криза», «поліпшення», «адаптованість». Так, Г. Тріандіс виокремлює п'ять етапів процесу адаптації.

Виходячи з із зазначених теоретичних концептів, ми проаналізували емпіричні дані, отримані нами в межах досліджень², проведених із застосуванням кількісних та якісних методів збору соціологічної інформації.

Аналіз результатів наших досліджень довів, що перший етап соціокультурної адаптації іноземних студентів у відповідності до термінології Г. Тріандіса можна назвати «медовим місяцем». Він характеризується ентузіазмом, великими надіями, оптимістичним ставленням іноземних студентів до оточення, їхнім захопленням щодо свого нового статусу, дружніми, проте поверхневими відносинами з представниками приймаючої країни. Опитані нами іноземні студенти відзначають, що на першому етапі їхньої адаптації вони отримують значну допомогу від представників ВНЗ перш за все у вирішенні різноманітних адміністративних, освітніх та побутових питань. Зазвичай перший етап адаптації визначають як досить позитивний, проте на практиці, як свідчать результати наших досліджень, мають місце випадки й протилежного характеру, завдяки чому іноземні студенти отримують негативний досвід спілкування з інокультурним середовищем. Іноді такий досвід стає на заваді подальшій ефективній адаптації іноземних студентів до приймаючого суспільства.

На другому етапі адаптації стан тимчасової ейфорії (якщо він мав місце) проходить. Опитані нами іноземні студенти підкреслювали, що більш близьке знайомство з культурою країни, де вони навчаються, усвідомлення суттєвих відмінностей, які існують між цією культурою та культурою їхньої країни, призводить до того, що вони починають відчувати себе «чужоземцями» (етап «кризи», за Г. Тріандісом). Зазвичай це відбувається на першому-другому роках навчання у ВНЗ. Відмінності в культурі починають гостріше відчуватись та призводять до відчуття неадекватності, фрустрації, тривоги тощо. Іноземні студенти усвідомлюють, що з цими відмінностями їм доведеться жити не декілька днів, а роки. Свій стан та настрої вони характеризують наступним чином: туга за батьківщиною, нудьга, бажання спілкуватися на рідній мові з такими ж іммігрантами (представниками власної культури), уникнення контакту з місцевими жителями, дратівливість, замикання в колах представників своєї чи близької їм культури. На цьому етапі, як свідчать здійснені нами дослідження, деякі іноземні студенти найчастіше скаржаться на агресію по відношенню до них з боку місцевих мешканців.

Саме перелічені вище обставини, на нашу думку, призводять до переосмислення іноземними студентами своєї поведінки та змушують їх шукати вихід зі стану депресії, обираючи стратегію адаптації. На цьому (третьому) етапі, за нашими дослідженнями, деякі студентів хотіли б якнайшвидше повернутися додому, не дочекавшись закінчення навчання. Разом з тим, кроками до позитивної стратегії адаптації значної частини іноземних студентів є зусилля з вивчення ними мови, більш близьке знайомство з місцевою культурою, прийняття «інакшості» як об'єктивної даності, налагодження контактів з місцевими мешканцями, в тому числі та перш за все з українськими студентами, тощо.

На четвертому етапі невдоволеність своїм станом, як зазначають наші респонденти, поступово змінюється на оптимізм. Цей етап адаптації називають «відновленням». Вихід з кризи може відбуватися по-різному: у деяких випадках – повільно і непомітно, у деяких – бурхливо. Дослідження довели, що, якщо іноземні студенти виявляють інтерес до української культури, відвідують культурні заклади, спілкуються з місцевими мешканцями, заводять знайомства та друзів серед українців тощо, то адаптація відбувається досить успішно. Саме на цьому етапі спрацьовують механізми акультурації (завдяки активному культурному взаємообміну). Неконструктивним, але досить поширеним, за отриманими нами даними, є замикання іноземних студентів у свої етнічні групи. У цьому випадку процес соціокультурної адаптації «згортається», мають місце лише ситуативні адаптаційні практики.

² Маються на увазі дослідження, які були здійснені у ВНЗ Харкова протягом 2004-2014 рр. з використанням кількісних та якісних методів отримання соціологічної інформації. Зокрема, у цій публікації ми використовуємо результати 3 сфокусованих групових інтерв'ю з іноземними студентами Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Харківського національного медичного університету та Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія» (2006 р.), а також дані, отримані завдяки проведенню стандартизованих інтерв'ю з 17 іноземними студентами французького університету Science Po (2009 р.) та 14 студентами з України, Росії, та Казахстану м. Дортмунда (Німеччина) (2009 р.).

Відчуття адаптованості виникає у іноземних студентів на наступному, п'ятому етапі. Про це свідчать відповіді студентів щодо своїх відчуттів на даному етапі адаптації. Так, зокрема, вони визначають свій стан як комфортний, позитивно оцінюють можливості самореалізації в приймаючому суспільстві, отриманий досвід та знання. На цьому етапі взаємодії між студентами-іноземцями та представниками приймаючої країни може виникати взаємодія, що за своїм змістом наближається до комунікативної дії. Ми визначаємо цей феномен як комунікативну адаптацію.

Важлива роль у процесі соціокультурної адаптації іноземних студентів належить мотивації їхньої адаптивної поведінки. Саме від мотивів адаптації залежить сприйняття іноземними студентами «взаємоприйнятого» і «відкиданого» у оточуючому середовищі, відбір життєво важливих культурних норм, форм і способів діяльності. Мотивація, з одного боку, зумовлена ціннісними орієнтаціями особистості, з іншого боку, вона зумовлює її установки щодо діяльності у тій чи іншій сфері.

На думку Л. Шпак, адаптивна установка зв'язує всі структурні елементи соціокультурної адаптації та водночас є ланкою в механізмі соціокультурної взаємодії (див.: [4]). Якщо середовище, до якого адаптується людина, забезпечує умови, необхідні для досягнення сумісності адаптанта із середовищем, то темпи адаптації будуть прискорюватись. Тому не варто розцінювати мотиваційну складову процесу соціокультурної адаптації як виключно суб'єктивний чинник, оскільки важливе значення має налаштованість на взаємодію з боку соціального оточення. В ході здійснених нами досліджень ми неодноразово чули від наших респондентів скарги на те, що їхнє нове оточення (місцеві мешканці, українські студенти) далеко не завжди йде назустріч прагненню іноземних студентів пристосуватися до суспільства, в якому вони навчаються.

Одним із головних чинників успішної соціокультурної адаптації є правильно обрана стратегія. В процесі аналізу інформації, отриманої в межах здійснених нами емпіричних розвідок, ми намагалися виокремити певні типи адаптаційних стратегій іноземних студентів. При цьому ми спиралися на існуючий теоретичний доробок щодо побудови такої типології. Так, ми звернулися до роботи американського дослідника адаптації і «культурного шоку» К. Додда, який виокремлює чотири типи поведінки іноземця: «боротьба» (індивід, який приїхав до нової країни, відкидає національні пріоритети приймаючої країни, критикує все побачене); «відступ» (ізоляція від культури приймаючої країни, ухилення від можливих контактів і, як крайній варіант, повернення на батьківщину); «проникнення» (іноземець заперечує будь-які відмінності між собою і громадянами приймаючої країни, з ентузіазмом приймає все нове); «прогинання» (індивід займає спостерігальну позицію, намагається зрозуміти навколишнє середовище, частково змінює свої культурні патерни) [9, p.116].

За Ф. Боком, існує дві стратегії подолання «культурного шоку», тобто дві стратегії адаптації. Перша передбачає подолання позиції «чужого» (асиміляція та часткова асиміляція), орієнтації на зміну зразка, а друга – затвердження як домінанти «первинного» культурного зразка (гетоїзація, культурний обмін, культурна колонізація) (наведено за: [13, с. 198]).

Дж. Беррі – дослідник процесів адаптації іммігрантської молоді в Канаді [10] виокремлює чотири моделі цього процесу: модель інтеграції (людина ідентифікує себе одночасно з двома культурами), етнічна модель (людина орієнтується головним чином на свою власну групу), національна модель (людина орієнтується на приймаюче суспільство), розсіяна модель (людина не може визначитися в тому, як жити в «інокультурному» середовищі).

Аналізуючи результати опитування іноземних студентів, ми дійшли висновку, що жодна з представлених вище типологій не відображає реальні стратегії адаптації наших респондентів до нового соціокультурного середовища, що не існує «чистих», незмінних у часі типів стратегії. З огляду на наші емпіричні дані, можна говорити про змішані типи адаптаційної стратегії, які варіюються в залежності від конкретної ситуації. Наша позиція полягає в тому, що існує два вектори стратегій адаптації: перший – це усвідомлена, вмотивована дія, спрямована на адаптацію (стратегія акультурації) (детальніше: [2]), другий – це конфронтаційне ставлення до приймаючого суспільства та культури. Умовою реалізації першого типу стратегії є набуття індивідом позиції «зацікавленого діяча», нового для нього соціального інтересу, сформульованого «мовою» нового культурного зразка (наведено за: [13, с.200-201]). Звичайно, саме цей тип стратегії може забезпечити більш-менш безболісне «входження» адаптанта до нового середовища.

На нашу думку, про «ідеальну» стратегію адаптації можна говорити лише у тому випадку, коли адаптаційна дія є комунікативною. Адже, за Ю. Хабермасом, у комунікативній дії актори прагнуть досягти загального розуміння і координувати свої дії згодою та кооперацією, на відміну від стратегічної дії, в якій учасники переслідують лише власні цілі (докладніше: [11, С. 74-75]). У цьому контексті підкреслимо, що процес адаптації до іншого суспільства залежить не тільки від зовнішніх умов та налаштованості людини на пристосування до них, але й від кількості та якості її контактів з оточуючим середовищем. Останнє є одночасно і чинником, і показником адаптації. Саме через обрану стратегію, спрямовану на комунікативну взаємодію з представниками іншої культури, можливе більш глибоке пізнання приймаючого суспільства (детальніше про комунікативну дію та комунікативну адаптацію див. [1]).

Намагаючись з'ясувати стан адаптованості іноземних студентів до українського суспільства, в межах нашого дослідження ми спиралась на результати соціально-психологічних студій, зокрема на роботи О. Сухарева (див. [12]), який визначає стан адаптованості як поєднання стійкості (збереження ідентичності, тотожності самому собі) з мінливістю (розвитком, досягненням нових станів), що відбувається завдяки ефективній взаємодії адаптанта з середовищем. Адаптаційні дії можуть призвести або не призвести до взаємної відповідності індивідів та середовища, вони можуть включати не тільки пристосування, але й супротив, спроби змінити навколишнє середовища або змінитися взаємно [13, с.73].

Здійснене нами якісне дослідження соціокультурної адаптації іноземних студентів в Україні, засноване на феноменологічній методології, дозволило виявити суб'єктивні показники стану їхньої адаптованості до іншого суспільства: задоволеність адаптантів своїм станом у новому культурному середовищі; вільне володіння вербальними та невербальними засобами взаємодії; активна взаємодія з оточуючим середовищем, прийняття соціальної ролі студента; підтримання власної культурної ідентичності з одночасним прагненням і готовністю прийняття іншої культури, в тому числі завдяки збагаченню змісту, форм і способів взаємодії з місцевими мешканцями, зокрема з українськими студентами; позитивна оцінка можливості самореалізації, вміння пристосовуватися до ситуацій, вирішувати конфлікти тощо.

Підсумовуючи, зазначимо, що наше дослідження дозволило дійти висновку, що успіх процесу соціокультурної адаптації іноземних студентів до нового середовища залежить від багатьох суб'єктивних та об'єктивних чинників, зокрема від рівня інтеріоризації ними норм, цінностей, традицій та звичаїв приймаючої країни; оволодіння відповідними засобами поведінки, міжособистісних стосунків; від їхньої когнітивної активності, що суттєвим чином впливає на їхню задоволеність своїм становищем у новому середовищі, набуттям нового соціального статусу, що зумовлюється кількістю та якістю соціальних контактів, комунікативних практик та пов'язано з життєвими планами іноземних студентів щодо використання отриманого культурного та соціального досвіду.

Важливим напрямком подальших досліджень соціокультурної адаптації іноземних студентів, як свідчать отримані емпіричні дані та реальна соціальна практика, є визначення впливу на цей процес ситуативних факторів, що дозволить більш оперативно вирішувати проблеми цієї категорії студентства українських вишів.

Література:

1. Бардіна-Віж'є О.Ю. Евристичний потенціал концептів «життєвий світ» та «комунікативна дія» у дослідженні процесу адаптації іноземних студентів до нових соціокультурних умов / О.Ю. Бардіна-Віж'є // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць*. – Випуск 15. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2009. – С.623-628.
2. Бардіна-Віж'є О.Ю. Аккультурація як умова та механізм адаптації особистості до нового соціокультурного середовища / О.Ю. Бардіна-Віж'є // *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. – 2008. – №800. – С. 75-80.
3. Дудченко О.Н. Социальная идентификация и адаптация личности / О.Н. Дудченко, А.В. Мьгиль // *Социс*. – 1995. – № 6. – С. 5-13.
4. Шпак Л.Л. Социокультурная адаптация в советском обществе. Философско-социологические проблемы / Л.Л. Шпак. – Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та, 1991. – 232 с.
5. Ромм М.В. Адаптация личности в социуме: Теоретико-методологический аспект. / М.В. Ромм. – Новосибирск: Наука, 2002. – 173 с.
6. Oberg K. Culture shock: Adjustments to new cultural environments. *Practical Anthropology* / K. Oberg – 1960. – №4. – P. 177-182.
7. Adler P.S. The transitional experience: an alternative view of cultural shock / P.S. Adler. – *Journal of Humanistic psychology*. – 1975.- № 15(4). – p. 13-23.
8. Winkelman M. Cultural shock and adaptation [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.academia.edu/Cultural_shock_and_adaptation.
9. Dodd, C.H. Dynamics of intercultural communication / C.H. Dodd. Boston: McGrawHill, Daedalus, 1998. - №119(2). – P.141-168.
10. Berry, J.W. (1997). Immigration, acculturation and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*,46. – P.5-68.
11. Фурс В.Н. Философия незавершенного модерна Юргена Хабермаса / В.Н.Фурс. – Минск: Экономпресс, 2000. – 223 с.
12. Сухарев А.В. Информационный подход к психической адаптации человека педагогический и этнический аспекты // *Журнал прикладной психологии*. 1998. N 5. с. 4–14.
13. Сорока Ю.Г. Свої, чужі, різні : соціокультурна перспектива сприйняття іншого / Ю. Г. Сорока . – Х.: Видавництво ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2012. – 331 с
14. Бэрон Р. Социальная психология группы: процессы, решения, действия / Р. Бэрон, Н. Керр, Н. Миллер. – СПб.: Питер, 2003. – 272 с..